ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS No 3578
Slavica Wratislaviensia CLIX • Wrocław 2014

ЄВГЕНІЯ КАРПІЛОВСЬКА
Інститут української мови НАН України
Київ

Так і ні — не кажіть, чорне й біле — не називайте…

Вельмишановному професору Яну Соколовському
з найщирішим побажанням довгих і безхмарних літ

Правило популярної гри мого дитинства — гри «у фантики», винесене в назву цієї статті, на мою думку, точно окреслює одне з основних завдань непрямої номінації: сказати про щось, не називаючи його, приховати його знайому, звичну для мовців назву, обравши інший спосіб його іменування. А таке завдання неминуче змушує мовця шукати ті ознаки об'єктів номінації, які давали б змогу співрозмовникам одразу впізнавати, вирізняти їх з-поміж інших. Усім, хто грав у цю гру, відомо, як це не просто, як змушує мобілізувати свої знання про ресурси іменування світу, наявні в рідній мові. Мовознавцеві ж зрозуміло, що складнощі вираження думки в таких ситуаціях спричинює саме усунення з арсеналу мовця звичних способів і засобів позначення певних понять і реалій, закріплених за ними у мовній традиції. У свою чергу, блокування звичної назви вказує на роль і місце кожного із способів і засобів номінації у мовній свідомості й діяльності народу.

Наявність в арсеналі виражальних засобів мовця опозиції пряма — непряма номінація створює для нього «простір для маневру», можливості в різний спосіб — прямо (відкрито) і непрямо (приховано, інакомовно) висловити думку. Така опозиція, без сумніву, засвідчує гнучкість мовної системи, її придатність відбивати тонко нюансовані ментальні ходи і переходи. Незмінна активність непрямої номінації в українській та інших слов'янських мовах доводить її важливу роль у мовній концептуалізації і категоризації світу. Особливу її активність, як доводить, зокрема, українська лексика, спостерігаємо в періоди значних суспільних зрушень, коли зростає потреба спільноти в на-

© for this edition by CNS

зиванні нових реалій, понять, явищ її життя. Для окреслення нового, іншого об'єкта дійсності або нового поняття про вже відомий об'єкт достатньо зазначити, що це не те, що вже має назву, щось інше, відмінне від нього. На таке ментальне підґрунтя появи в сучасних слов'янських мовах потужного масиву непрямих і завдяки цьому часто й перифрастичних номінацій слушно звернула увагу М.О. Осипова. Покликаючись на спостереження соціологів над поведінкою мовців у змінених суспільно-політичних умовах, у періоди соціальної нерівноваги, зміни соціальних і, відповідно, мовних стереотипів, вона пояснює появу непрямих назв необхідністю окреслення

> ще не сформованої ситуації, яка потребує визначення специфічного типу: через заперечення — притому, неповне, незавершене — попередньої фази. (Осипова 2008: 197)

Цим можна, справді, пояснити появу численних новотворів, які окреслюють об'єкти за їх різним положенням в часі й просторі, а також за їх різним відношенням стосовно певної суспільної норми. Такі похідні утворюють у складі лексикону антонімічні (протиставні) або градуальні, гіперо-гіпонімічні, опозиції. Ці комплекси слів засвідчуючи поглиблення, уточнення, урізноманітнення уявлень носіїв мови про означуваний об'єкт дійсності, вони відбивають багатовимірність раніше одновимірних ділянок когнітивного простору мови, пор.: *еліта–нееліта–контреліта*; *традиція–антитрадиція*; *удержавлення–роздержавлення*; *культура–антикультура–некультура–контркультура–субкультура*; *парламент–недопарламент–псевдопарламент–квазіпарламент*.

Проте розмаїта картина нових непрямих номінацій переконує в тому, що «приховання» прямої назви слугує різним запитам мовців. Завдяки загальному значенню протиставлення одних об'єктів іншим непрямі назви стають засобом мовної категоризації, формування гіперо-гіпонімічних комплексів номінацій. Так, непрямий гіперонім *негромадяни* охоплює низку прямих співгіпонімів на кшталт *іноземці*, *іммігранти*, *приїжджі*, *туристи*, *гості*, тобто, всі, хто не має громадянства певної держави, і саме за цією ознакою протиставляє їх назві *громадяни*. Активно використовують непряму, перифрастичну номінацію й для евфемізації (Крысин 2000; Карпіловська 2007; Smółkowa 2001: 156), політкоректності, тобто для приховання стилістично знижених або оцінних назв, пор. українські: *з нього керівник ніякий* (= поганий, недосвідчений, який не може працювати з людьми), *неконтактна людина* (= конфліктна, з поганим характером, відлюдькувата), *некерований ринок* (= дикий, стихійний, підпільний, чорний), *неспортивна поведінка* (= неприпустима в певному, зокрема професійному, середовищі, виклична, аморальна), *захмарні ціни* (= дуже високі, не доступні загалу), *підкилимна боротьба* (= підступна, поза правилами, брудна) або польські: *nieopisywalny* (= жахливий, страшний (біль)), *niepartnerski* (= агресивний, викличний, недружній (стиль спілкування)), *nieobiektywny* (= упереджений, тенденційний (відгук)).

© for this edition by CNS

Серед таких назв звертає на себе увагу категорія слів і словосполук, що називають речі або явища поза прийнятою нормою, каноном або штучні, фальшиві об'єкти — замінники об'єктів природних на зразок укр. *податківець* і *рекетир*, *оригінал* і *копія*, *клон*, *дублікат* чи *натуральний*, *органічний*, *біо шовк* і *штучний*, *ацетатний шовк*. Темпи поповнення в слов'янських мовах протягом останніх десятиліть цього розряду слів дали підстави І.Г. Милославському стверджувати формування в них окремої категорії «несправжності» (Милославский 2007). У сучасній українській мові група непрямих номінацій з таким значенням активно поповнюється назвами, утвореними за допомогою як давно відомих, так і нових засобів: і словотворчих, і лексичних, і синтаксичних. Ось низка прикладів з текстів останніх років: *новини–псевдоновини*; *інтернет–недоінтернет*; *ринковий–антиринковий–неринковий–позаринковий*; *мова–ерзац-мова*; *мистецтво–кітч*; *класична музика–альтернативна музика*.

Стабільна активність синтаксичних засобів створення непрямих номінацій вказує на джерело їх появи — інакше судження про об'єкт, іншу форму предикації, а активізація засобів словотворчих підтримує типологічні риси української номінації з перевагою в ній синтетизму. Такі нові похідні доводять незмінну вагу словотворення як провідного для української мови способу називання явищ довкілля і понять про них. Це засвідчують такі новотвори, як *недержавник*, що має вже кілька омонімічних значень, пов'язаних з ознакою 'не належний до держави': 1) 'особа, яка не обстоює інтереси держави, зокрема не підтримує ідею української незалежної держави'; 2) 'особа, яка не працює в державній установі'; 3) 'особа, яка не працює в структурах управління державою' і 4) 'студент, який навчається не за державний кошт, а на контрактній, платній, основі'. Показові щодо тенденції синтетизму в непрямій номінації і такі новотвори, як *альтернативник*, що також саме завдяки загальності свого значення протиставності виявляє здатність до омонімізації, пор.: *альтернативник*[1] 'особа, яка несе альтернативну військову службу, не бере участі в бойових навчаннях або операціях' і *альтернативник*[2] 'особа з нетрадиційною сексуальною орієнтацією'. Отже, непряма номінація відіграє важливу роль у витворенні нових ресурсів сучасної української «езопової мови», мови натяків, алюзій і метафор для посвяченої й освіченої аудиторії, виступає потужним ресурсом інтелектуалізації мови.

Серед засобів, якими нині диспонує українець для потреб непрямої номінації, можна вирізнити давні й зовсім свіжі, активність яких зросла нещодавно, питомі та запозичені (Карпіловська 2012). Переважна більшість таких новотворів поки що побутує в розмовній практиці; нові нормативні українські словники їх, якщо й фіксують, то обережно, дозовано, чекаючи від практики доказів їх закорінення в мові. Поряд з незмінно активними в українській непрямій номінації префіксами й префіксоїдами *не-*, *анти-*, *контр-*, *проти-*, *за-*, *під-*, *при-*, *по-*, *поза-*, *після-*, *до-* звертають на себе увагу активізовані останнім часом як словотворчі форманти прийменники *біля*, *коло*, *довкола* зі значенням

© for this edition by CNS

‘перебування в просторі поблизу, коло, поруч, з іншим об’єктом, поза його межами’. Така просторова ознака непрямої номінації, що вказує на неповну відповідність означуваного об’єкта іншому, нормативному, об’єкту, вказаному в твірній базі подібних назв, стає підставою для формування в них переважно негативної оцінки. Наприклад, нові прикметники *навколонауковий*, *білянауковий*, *колонауковий* разом з наявними в українській мові раніше словами *антинауковий*, *ненауковий*, *квазінауковий*, *лженауковий*, *псевдонауковий* формують широкий спектр непрямих позначень того, що протистоїть справжній науці.

Хоча непряма номінація лежить в основі номінації перифрастичної, образної, проте не кожна непряма номінація здатна набувати метафоричне значення. Для творення цих різновидів номінацій мова застосовує різні механізми вибору ознак. Якщо непряма номінація частіше за все за певними ознаками протистоїть іншому об’єкту, лише вказує на нього і відношення, в якому з ним перебуває, і саме завдяки цьому мовець здогадується, про що йдеться, то номінацію перифрастичну ґрунтовано якраз на вирізняльній, відмітній ознаці самого об’єкта називання. Наприклад, для творення образного найменування дітей грудного віку українці вибрали ознаку її нездатності до мовлення. Отже, *немовля* — ‘той, хто не мовить’ і стало такою перифразою грудної дитини. Так само дитину будь-якого віку українці називають *нерозуменя*, тобто ‘той, хто не розуміє’, підкреслюючи відсутність у такої дитини життєвого досвіду, що й давав би їй спромогу розуміти, що й до чого діється довкола неї, пор. рос. *несмышленыш.* Таку відмінність прийомів творення непрямих і перифрастичних номінацій увиразнюють лексичні засоби, зокрема субстантивація прикметників, що називають вирізняльні ознаки об’єкта. Досить пригадати хоча б добре відомі українські перифрастичні найменування в’язниці *темна*, *холодна* або хворих людей, зокрема психічнохворих, божевільних: *навіжений*, *скажений*, *одержимий*, *причинний*, *спричинений*, *цаплений*, розмовні *намаханий*, *поведений*.

Порівнюючи новотвори в текстах з їх фіксацією в нормативних (академічних) словниках, не можна не звернути увагу на незбіг їх кількості, до того ж і різний їх обсяг для різних частин мови. Такі «ножиці» між кодифікованим корпусом мови, який має представляти загальнозрозумілий і загальновживаний лексикон, і мовною практикою, як узусом, так і ідіолектом, неминуче провокує питання: що блокує усталення багатьох таких непрямих або перифрастичних номінацій у мові. Спробуємо з’ясувати це на прикладі одного зі стабільно активних в українській мові розрядів непрямих номінацій — на прикладі прикметників і іменників, утворених за допомогою суфіксів на основі базових словосполук із заперечним прийменником *без* і іменником-основою зіставлення. Цей розряд слів не лише виявляє продуктивність у всіх слов’янських мовах, а й може слугувати надійною підставою для вивчення типології й характерології слов’янської номінації, оскільки свого часу професор Ян Соколовський ґрунтовно дослідив такі деривати в усіх слов’янських мовах (Sokołowski 2000).

© for this edition by CNS

За останні десять років українські словники зареєстрували чимало новотворів, що постали на основі словосполуки *без* + іменник. З'ясування перспектив усталення в мові таких непрямих номінацій спонукає до роздумів над засадами україномовної концептуалізації та категоризації світу. Цей розряд слів, як доводить мовна практика, належить до так званих вибірних лексемних категорій. Б.Л. Уорф, який вважав їх одним із складників прихованої граматики мови (Уорф 1972), як вирізняльну ознаку таких категорій виділяв у них саме опозицію нейтральних слів і слів експресивно-оцінних. Наприклад, для українців звичним найменуванням стану матеріальної скрути, браку засобів до існування є слова *безгрошів'я* і *безгрішшя*, тобто 'стан без грошей'. Слово ж *беззарплаття* як гіпонім до цього гіпероніма, тобто 'стан без зарплати, заробітної плати', є надлишковим уточненням і поки що не здобуло статусу загальноприйнятої, нейтральної одиниці системи української мови. Простір, не осяжний оком, українці визначають як *безмежжя*, тобто 'простір, що не має меж'. Новотвір *безвимір'я*, що його засвідчив у сучасній мовній практиці А.М. Нелюба (СНУ: 46), також виступає як уточнення цього відомого й уже пойменованого поняття, проте має виразний стилістичний ореол. Лише час і суспільна практика доведуть, чи, справді, українці потребують такого окремого найменування простору, який не має виміру, який не надається до вимірювання.

Разом з тим узагальнена негативна семантика дериватів (прикметників і іменників) з прийменником *без* у твірній базі стає підґрунтям не лише для її уточнення й утворення гіпонімів на взір вищезгаданих *беззарплаття* чи *безвимір'я*, а й метафоризованих, оцінних значень. Упадає в око ціла низка аналогій в семантиці прикметників цього типу в українській і польській мовах. Наприклад, однакові переносні значення розвивають українські прикметники *безбарвний*, *безболісний*, *безплідний* і польські *bezbarwny*, *bezbolesny*, *bezpłodny*. Це доводять такі сполуки з ними в обох мовах, як укр. *безбарвний голос* і пол. *bezbarwny głos*, тобто глухий, невиразний і від того неприємний голос, укр. *безболісні спогади* і пол. *bezbolesne wspomnienia* або укр. *безплідні суперечки* і пол. *bezpłodne spory*, тобто суперечки, які не дають результату, не приводять до згоди[1]. У деяких випадках семантичну спільність виявлено різними засобами: словотворчими — в українській мові й синтаксичними — у польській. Показове щодо цього переносне значення 'такий, що має недостатньо твердий характер: нестійкий' (СУМ, т. 1: 153), яке в українській мові виражає прикметник *безхребетний*, а в польській — словосполука *bez kręgosłupa*; наприклад, про людину без твердих моральних устоїв поляки можуть сказати, що це — *człowiek bez kręgosłupa moralnego*.

[1] Щиро дякую вельмишановній Пані Професор Кристині Клещовій за ці та інші цінні польські приклади й коментарі до них, які упрозорили для мене спільні явища в семантиці обговорюваних слів.

© for this edition by CNS

Проте матеріал монографії Я. Соколовського дає підстави твердити, що в українській мові це явище семантичного переходу виявлено значно послідовніше, ніж у польській. Скажімо, без винятку, здатність до метафоризації виявляють прикметники, в твірній базі яких прийменник *без* поєднується з назвами частин тіла людини або взагалі істоти. Принагідно зауважимо, однак, що самий вибір частин тіла не випадковий, він зумовлений їх роллю в житті людини, вагою в її трудовій діяльності або мірою участі в творенні певних національно-культурних стереотипів і символів. Так, прикметник *безголовий* набуває в нормі української мови здатності до найменування не лише істоти без голови, а й нерозумної, неорганізованої людини, пор.: *безголовий* — 2. *перен.* Дурний, дурноголовий (СУМ, т. 1: 123). До цього прикметника є й унормовані синоніми-гіпоніми *безмозкий*, *безмізкий*, *безглуздий*, тобто ‘той, що не має мозку, мізків; той, хто не має глузду, розсудливості’.

Прикметник *безкрилий* може називати не тільки птаха або комаху без крил (пор. їх наукову назву *безкрилі*), а й нетворчу, нецікаву людину, пор.: *безкрилий* — 2. *перен.* Позбавлений творчої сили, фантазії; знижений, буденний, сірий (СУМ, т. 1: 132), а прикметник *беззубий* здатний позначати не тільки істоту без зубів, а й критику, позбавлену гостроти, принциповості, пор.: *беззубий* — 2. *перен.* Позбавлений різкості, гостроти, занадто м’який (СУМ, т. 1: 130). У польській мові усталених метафоричних значень в семантиці прикметників *bezskrzydły*, *bezzębny*, *bezgłowy* не знаходимо, пор. *nietoperz bezskrzydły*, *bezskrzydły anioł*, хоча в текстах і можна натрапити на їх значення, близькі до метафоричних значень аналогічних українських прикметників, пор.: *Umowa bezzębna, ale potrzebna*.

Закріпленню таких метафоричних значень сприяє прозорість образів, що лежать в їхній основі. Голова в українській мові — це не лише частина тіла, без якої не можливе життя людини, істоти взагалі, а й керівник, очільник, проводир, пор.: *голова товариства*, *голова комісії*. Недарма, коли українці хочуть підкреслити вагу розумної влади, то згадують давнє прислів’я *До булави, треба голови*. А біду, нещастя, скруту, які часто є наслідком відсутності розумної голови й здорового глузду, і нині іменують *безголів’я* чи *безголов’я*. Ось як семантику цього слова в поемі *Енеїда* ще 1798 року обіграв один із фундаторів нової української літературної мови Іван Котляревський, описуючи царство праведників:

Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так як велике безголов’я
Тому, хто грішну жизнь веде.

Щодо крил, то тут даються взнаки образи й християнської традиції — янголи-охоронці з крилами, й античної міфології — крилатий кінь Пегас, і загальне уявлення, про все, що має крила і здатне відірватися від землі, як

© for this edition by CNS

про піднесене, небуденне, особливе. Якщо прикметник *безкрилий* позначив негативну ознаку за відсутністю в істоти крил і того позитивного, що з ними пов'язано, то дієслова *окриляти* і *окрилити*, навпаки, виражають позитивну оцінку того, чому дають крила, — «викликати почуття піднесеності, надихнути на щось, піднести настрій, посилити почуття».

Непряма номінація забарвлює наше мовлення новими відтінками, надає йому інтриги, оскільки дає змогу зробити назву непласкою, багатовимірною, зрозумілою тим, хто здатен сприймати не лише слово, а й те культурне тло, на якому воно постало, його інтелектуальний контекст. Вона, безперечно, великою мірою змінює загальний мовний образ світу. А отже, зазнає постійного оновлення й потребує незмінної пильної уваги мовознавців.

Література

Карпіловська Є.А., 2007, *Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів*, [In:] *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*, hrsg. von H. Burkhardt, A. Nagórko, Hildesheim-Zürich-New York.

Карпіловська Є.А., 2012, *Активні ресурси сучасного українського словотворення*, [в:] *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*, глав. уред. Р. Драгићевић, Београд.

Крысин Л.П., 2000, *Эвфемизмы в современной русской речи*, [в:] *Русский язык конца XX столетия* (*1985–1995*), ред. Е.А. Земская, Москва.

Милославский И.Г., 2007, *Семантическая модификация и ее формальная типология* (*'ненастоящее' в русском языке*), [In:] *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*, hrsg. H. Burkhardt, A. Nagórko, Hildesheim-Zürich-New York.

Осипова М.А., 2008, *Трудности категоризации: общественно-политический лексикон*, [w:] *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa.

СНУ, 2012, *Словотворчість незалежної України* (*1991–2011*). *Словник*, уклад. А. Нелюба, Харків.

СУМ, 1970–1980, *Словник української мови*, т. 1–11, Київ.

Уорф Б.Л., 1972, *Грамматические категории*, [в:] *Принципы типологического анализа языков различного строя*, ред. Б.А. Успенский, Москва.

Smółkowa T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.

Sokołowski J., 2000, *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*, Wrocław.

Yes and no — don't say, the black and the white — don't name…

Summary

In the article resources of the modern Ukrainian indirect nomination are analysed, the reasons for the activization of this way of nomination and its role in language conceptualization and cat-

© for this edition by CNS

egorization of the world are defined. Based on the example of derivatives with preposition *без* and noun in the word-base, problems of typology and characterology of an indirect nomination in the Ukrainian and Polish are discussed. Special attention is given to the new word-formation means and forming of metaphoric meanings in indirect nominations.

© for this edition by CNS